

Azərbaycan əsilli görkəmli türk yazıçısı, siyasətçi və dövlət xadimi Səməd Ağaoğlu (1909-1982) çağdaş Türkiyədə memuar ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri kimi tanınır. Onun oxuculara təqdim olunan "Atamın dostları" kitabında atası, XX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanın və Türkiyənin fikir həyatında müstəsna xidmətlər göstərmiş Əhməd Ağaoğlunun (1869-1939) türkçülük hərəkatında, sənət və siyasət aləmində, yeni Türkiyənin qurulması uğrunda mübarizədə çiyin-çiyinə addımladığı bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin portretləri yaradılıb. Müəllifin ad çəkilmədən son dərəcə səciyyəvi cizgilərlə rəsm etdiyi bu portretlər özlərinin, eləcə də Əhməd Ağaoğlunun həyatının, mübarizə və ideallarının bir sıra xüsusiyyəti və keyfiyyətlərini aşkara çıxarır.

Səməd AĞAOĞLU

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Daha oturub gözləmədi.

Bir gün İstiqlal Məhkəməsinin rəisi kabinetində əyləşib çalışarkən qəbul otağının qapısı açıldı. Başını önündəki kağızlardan qaldıran gənc məmur heyrətlə yerindən sıçrayıb ayağa qalxdı. Qarşısında dimdik dayanan adam Yenibaxçalı Şükrü idi. Baş katib hələ ağzını açmağa macal tapmamış gözlənilməyən müsafir sözə başladı:

"Mən axtardığınızı Yenibaxçalı Şükrüyəm. Yerimi tapmağınız əsla mümkün deyildi. Amma düşündüm ki, heç bir günahım yoxdur. Günahsız halda daldə-bucaqda gizli yaşamaqdan bezdim. Rəisinizi (burada onun məşhur ləqəbini yada salmağı da unutmamışdı) yaxşı tanıyıram. Ona inanıb özümü təslim etmək qərarına gəlmişəm".

İnamında aldanmamışdı. Sonda bəraət aldı.

İstiqlal Məhkəməsinin rəisi kimi atamın dostunun hər kəsə də qorxu yaradan zəhmli xarakteri evinin içində bir ailə başçısının yarısət, yarıyumşaq davranışı halında üzə çıxırdı. Zənginliyi ilə seçilməyən mənzilində əksər hallarda bir künce çəkilib oturan, rahatsız edilmədiyi müddətdə kimsə ilə işi olmayan gülrüz, zarafatlı bir adama çevrilirdi.

Görünüşü məhkəmə rəisliyi kürsüsündə nə qədər sərt, qəzəbli, qaba idisə, o kürsüdən enər-enməz dərhal dəyişir, əlaqəsinə dayanaraq gövdəsini bir az qabağa əyən yerisi ilə sadə, sıradan bir insan təsiri bağışlayırdı. Eyni sadəlik, eyni təvazökarlıq evinin içərisində və çöllündə də özünü aydın göstərirdi. Dövrün bir çox tanınmış, nüfuzlu simaları Milli Mücadilə illərinin ehtiyaclarla dolu, sıxıntı həyatından dərhal uzaqlaşib Yenişəhirdə, Cankayada¹, yaxud Keçiröndə xarici memarlara, yerli mahir ustalara tikdirdikləri qərribə formalı, qüllələrlə bəzənmiş, Avropa şatolarının karikatürasına bənzəyən, salonları bir-biri ilə heç uyuşmayan bahalı əşyalarla doldurulmuş köşklərə yerləşdikləri halda o, yaşamını Samanbazarı² yolunun sağ tərəfində, ikimərtəbəli, qapısının üstünə iri nal vurulan, gözə-nəzərə gəlməmək üçün muncuqlar asılmış evində, əski adətlərə uyğun düşənmiş, yarıdan çoxu köhnə taxtlardan ibarət əşyalar arasında sürdürürdü. Rəsmi qonağı olmayanda çox vaxt evin içində xalətdə gəzirdi.

İnsan nə qədər istəsədə də, adına tale deyilən və özündən çox-çox əvvəl cızılan yoldan kənara çıxa bilməz. Nə qədər çırpınsa, iradəsini, ağılnı, zakasını bu yoldan birtəhər sıyrılib başqa səmtə atılmağa məcbur etsə də, faydası yoxdur.

Atamın dostları

Böyük Yaradanın atamın dostuna nəsihət etdiyi tale qanlı bir yolun üstündə yuvarlanmaqdan ibarət oldu.

Hərbdə insan öldürdü. Amma vəzifəsi üzündən öldürdü. Qəzavü qədərini gördünə görə öldürdü. Öz həyatını qorumaq üçün öldürdü. Bunlar aydındır. Amma ömrünün digər mərhələləri gün işığına çıxarıldıqca, ətrafındakı dedi-qodular hələ davam etməkdədir. Onunla bağlı şübhələr, sorğu-suallar, tərəddüdlər hələ də bir-birinin ardınca sıralanıb gündəlikdə qalmaqdadır. Xəlil Paşanı³ - Şərq cəbhəsinin Kazım Qarabəkir⁴ sonra bu ən şöhrətli generalını nəyə görə öldürdü?

Haqqında çox danışılmış bu hekayətə yenidən toxunmaq niyyətində deyiləm. Yalnız bir şeyi yaxşı, həm də çox yaxşı bilirəm ki, atamın dostu səbəb olduğu bütün digər ölümlərdəki kimi burada da sadəcə məsum qurbanı başqa bir şey deyil.

Mərhum Xəlil Paşa əsəbi, qalmaqallı, hətta adına, rütbəsinə, vəzifəsinə yaşaymayacaq qədər hirs və hikkəsinin əsirinə çevrilmiş insan idi. Atamla, nisbətən sonradan başlasa da, çox yaxın dostluğu vardı. Dövlət işlərinin gedişini bəyənmişdi, acı-acı şikayətlər edirdi. İstiqlal Məhkəməsinin sədri də daxil olmaqla bəzi şəxslərə qarşı hörmətsizliyini, hətta düşmənçiliyini açıq göstərməkdən çəkinmirdi. Xoşuna gəlməyən, onu çox əsəbiləşdirən məsələlərdən biri də hərbiqə qitəyə çıxanlar haqqında deyilənlər idi. Ölmündən az əvvəl, sinirlərinin çox gərgin olduğu vaxtlarda atam ona ailə qurub bir neçə aylığına cəmiyyətə yətdən, siyasətdən uzaqlaşmağı, bir kənara çəkilməyi məsləhət gördü. Xəlil Paşanın cavabı belə oldu:

"Əhməd bəy! Belə ruhi vəziyyətdə evlənsəm, içimi gəmirən hiddətimin qısqasını biçərə qadından alar, durduğum yerdə qatil olaram".

Bəlkə adının məmləkət tarixində "qorxunc adam" kimi qalmasından ehtiyat edir, çəkinirdi?

Atamın dostunun vicdanı ilə belə bir haqq-hesab apardığını düşünmək mümkündür. Amma istəyinə nail oldumu?! Ölümlərin, zülmələrin, qəddarlıqların vurduğu yaralar yaxşıqların, xeyirxahlıqların qoyduğu izlərdən daha dərin olur. Odu ki, istiqlal tariximizin səhifələrində atamın dostunun adı daha çox İstiqlal Məhkəmələri ilə birlikdə anılacaq. Nafiə vəkilisi kimi gördüyü gözəl işləri isə bəlkə də heç kim xatırlamayacaq.

Həyatının son illərini vicdanı ilə beyni arasında əvvəlcə ara-sıra, sonra isə dayanmadan, gecə-gündüz cəryan edən ziddiyyətlərin məhğənsində keçirdi.

bu ailə ilə görüşməsinə, uşaqların təhsil haqqını öz üzərinə götürmək niyyəti barədə danışmasını xahiş etdi. Bacım atamın dostunun üzərinə qoyduğu vəzifəni yerinə yetirdi. Amma aldığı cavab acı oldu:

"Mən onun etdiyi yardımı ilə uşaqlarını oxudacaq qədər ləyaqətsiz deyiləm!"

Keçmiş İstiqlal Məhkəməsi rəisinin vicdanını bunca narahat edən nə idi? Edam kürsüsünə göndərdiyi adamın günahsız olduğuna inana bilirdi. Amma digər tərəfdən, asılması lazım gəlməyəydi, həmin hökmü verə bilərdimi? Bəlkə o zaman məhz belə bir qərar çıxarmaqla inqilabın mənafeyi baxımından özünü haqlı görürdü. Amma bunun qarşılığında günahsız müqəssirin uşaqlarının gələcək həyatlarını təmin etmək yolu ilə daxilində bir müvazinət yaratmaq istəyirdi? Bəlkə vicdanında həmin nazirin yalnız günahsız deyil, həm də səbəbsiz yerə asılması ilə bağlı şübhələr, tərəddüdlər baş qaldırmışdı?

Ruhunun, vicdanının hər hansı bir yolla gedib çatması çox çətin olan dərinliklərdəki bu hesablaşmaları bilməyə, öyrənməyə artıq imkanı yox idi. Yalnız ölümündən qabaqkı son aylarının daim vicdanı ilə hesab çəkmək azabları içərisində keçdiyini söyləmək mümkündür. Hətta xəstəliyinin şüurunu tamamilə itirmək həddinə gəldiyi son günlərində də tez-tez, həm də titrəmə-qızdırma içində nazirin adını çəkib sayıqladığı və "gəlir, gəlir!" deyərək hayqırdığı danışılmaqdadır. Günlərin birində nəhayət bu qorxular, xəyallar və vahimələr içərisində gözlərini dünyaya əbədi qapadı.

Hətta şüurunu büsbütün qeyb etdiyi ölümündən qabaqkı həftələrə qədər təhdidləri, qovğaları, qəhqəhələri, mimikaları ilə bu daxili azabların dərinliyini və genişliyini bütün çıpaqlığı ilə büruzə verirdi.

Sadəcə yaşanmış həyatı əvvəldən sona qədər yenidən xatırlamaqla qalmırdı. Sanki özünün də iştirakı ilə baş verən hadisələr durmadan yenidən təkrarlardı. Yatağından dik atılıb qalxır, Məclisə gedəcəyini deyirdi. Paltarlarını geyindirirdilər, avtomobilə oturdub şəhəri bir az dolandıqdan sonra təkrar evə qayıtırdılar. Fəqət o, Məclisə gəldiyini zənn edirdi. Otaqdakı taxtlardan birində otururdu. Özünü bir vaxtlar millət vəkillərinin ayaqda, əl-əl üstə qarşısında dayandıqları Məclis koridorunun sağ küncündəki divanda əyləşmiş kimi təsvir edirdi. Sonra xəyalındakı insanlarla danışdı: kimini danlayır, kimini ələ salıb güllür, bəzilərini hədələyərək bağırırdı. Ətrafını saran bu xəyallar arasında dar ağacından asılması üçün yeganə günahı yalnız əski ittihadçılara toplayıb yeni bir partiyanın programını hazırlamaqdan ibarət olan İttihad və Tərəqqi dövrünün çox məşhur nazirlərindən⁵ biri də vardı. Altına imzasını qoyduğu dəhşətli ittihadnamələr, verdiyi hökmlərlə o biri dünyaya göndərilən çoxsaylı insanların ruhu, hətta ən yaxın dostlarının xətiyəsi belə beynində və vicdanında bu xəyalın buraxdığı qorxunc, dözülməz, əzici basqını göstərə bilməzdi.

Öncə hökmü ilə dar ağacından asılan nazirin dul xanımını və uşaqlarını gizli-gizli güdməyə başladı. Bu ailəyə yaxınlıqları ilə tanınan, göstərdiyi marağı kimsəyə açılıb deməyəcəklərinə əmin olduğu bəzi adamlardan onları barəsində məlumat topladı.

Necə yaşayırlar? Güzəranlarını necə təmin edirlər? Bu nöqtədə də dayanıb durmadı. Daha irəli getdi. Bir gün Yalovada⁶ böyük bacım Sürəyyadan⁷

¹ Cankaya - Ankaranın mərkəzi hissəsi. 1936-cı ildən ilçə statusuna malikdir. Prezident sarayı, bir çox nazirliklər, dövlət idarələri və səfirliklər bu ərazidə yerləşir.

² Samanbazarı - Ankaranın tam mərkəzində, Qızılayda tarixi meydan.

³ Xəlil Paşa - əslində Xəlil Paşa olmalıdır. Müasirləri arasında Dəli Xəlil Paşa adı ilə daha çox tanınan Xəlil Karsıalan (1883-1925) çərkəz əsilli türk zabiti idi. Birinci Dünya Müharibəsi illərində Qafqaz cəbhəsində döyüşmüşdü. II TBMM üzvü olarkən 1925-ci ildə TBMM binasında öldürülmüşdü. Qətlin digər bir millət vəkilisi - İstiqlal Məhkəməsinin sədri Əli Çətinqaya tərəfindən törədildiyi bildirilsə də, bu qətl hadisəsinə görə kimsə cəzalandırılmamışdı.

⁴ Kazım Qarabəkir (1882-1948) - türk hərbiçisi və siyasi xadim. Birinci Dünya Müharibəsində Osmanlı ordularının Şərq cəbhəsi Komandanı. I TBMM-nin sədri seçilmişdi.

⁵ İttihad və Tərəqqi hökumətində maliyyə naziri olmuş, 1926-cı ilin avqustunda Atatürklə sui-qəsd ittihadı ilə dar ağacından asılmış Mehmet Cavid (1875-1926) nəzərdə tutulur.

⁶ Mərmərə dənizi sahilində kurort şəhəri. Atatürk həyatının son illərində tez-tez Yalovanı ziyarət edir, bəzən günlərlə burada qalırdı.

⁷ Sürəyya Ağaoğlu (1903-1989) - Əhməd Ağaoğlunun böyük qızı, Türkiyənin ilk qadın hüquqşünası və dünya miqyasında tanınan hüquq müdafiəçisi.

Davamı gələn sayımızda